

низки заборон щодо діяльності релігійних організацій, що обмежують існуючі права цих організацій і суперечать вимогам ст. 22 Конституції України про недопущення “звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод”. Запровадження подібних законів безумовно відкидало б Україну назад від досягнутого і привело до непередбачуваних за масштабами негативних наслідків. На нашу думку, однією з причин для появи такого типу реагування є провокативна відкритість питання про новий закон про свободу совісті та релігійні організації.

Узагальнюючи зазначене і прогнозуючи характер подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні, є підстави стверджувати, що рано чи пізно ці відносини набудуть у вітчизняному соціумі також характеру, місця і значення, яке на сьогодні займають ці відносини в суспільствах провідних країн Європи. Заради їх ефективності та стабільної надійності вони мають органічно враховувати сучасні світові процеси та тенденції, українську специфіку і бути позбавленими штучних нашарувань, спричинених чийось суб’єктивним баченням чи політичною ситуативністю.

М. БАБІЙ ■

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ СВОБОДИ СОВІСТІ Й СВОБОДИ БУТТЯ РЕЛІГІЙ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Взаємовідносини релігійних організацій, їх інститутів і державних політичних структур є однією з важливих і найдавніших у темпоральному й історичному вимірі проблем.

Остання так чи інакше завжди виявляла свою постійну присутність у філософському, релігієзнавчому, правовому та політичному дискурсах. Характер, її практичний вияв детермінуються соціально-політичним та духовним контекстом.

В Україні питання державної політики щодо релігії й церкви (релігійних організацій), свободи совісті, свободи віросповідання закономірно набули значної тематизації як у теоретичному, так і практичному аспектах. Держава і церква – суспільні інститути, які відіграють екстраординарну, особливу роль у бутті суспільства і передовсім у житті людини. Іншими словами, “пункт зустрічі між церквою і державою” – це людина, яка є водночас об’єктом впливу і церкви (релігійної організації – М.Б.) і держави.[Див.: Мудрий С. Публічне право Церкви і конкордати. – Івано-Франківськ, 2002. – С.23]. Саме в площині цього впливу на людину церква і держава (кожна незалежно) реалізують свою специфічну функціональність. У цьому аспекті, як і в системі їхніх взаємовідносин (зокрема, і в контексті сьогодення) ми експлікуємо їх не як сутності, що протистоять одна одній, а як внутрішньо й функціонально незалежні одна від одної, самодостатні, автономні “на власному полі діяльності”.

Історія, сучасне буття підтверджують той факт, що держава і церква (релігійні організації) знаходяться в системі діалектичної взаємодії, взаємозв’язків, взаємовідносин, постаючи одночасно складовими архітектоніки суспільства. Тому, коли ми осмислюємо суть, характер взаємовідносин держави й релігійних організацій чи в більш розширеній площині – *практичну реалізацію політики держави* у сфері свободи совісті, свободи релігій, то маємо брати до уваги, що такого роду взаємовідносини виявляють себе в системі “**суспільство – держава – церква (релі-**

■ **Бабій М.Ю.** – канд. філос. наук., ст. наук. співробітник відділення ІФ ім. Г.С. Сковороди НАН України

гійні організації)”. Наголосимо ще раз, що в цій системі ми маємо справу не лише, і не в першу чергу, з інститутами та службами, а з людьми, які об’єднані в спільному бутті “для вирішення спільних завдань і служіння їм” [Див.: Барт К. Християнська община і громадянська община // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С.144]. Означена тріада – “суспільство-держава-церква” – постає у своєму сутнісно функціональному вимірі як певна система взаємодії, інтеграції загального і особливого, а в узагальнюючому аспекті – як “умова індивідуальної свободи”, зокрема й свободи совісті та свободи віросповідання. Маємо також взяти до уваги, що в дуалізмі держави й релігійного комплексу (в його конфесійному, інституційному виявах) чітким є “вододіл між релігійною істиною і політичною ідеологією”, який у своєму історичному розвитку виявляє себе в нейтральності держави щодо релігії і в свободі віри для громадян. Відтак, принцип розділення політичного і релігійного можна розглядати як реальну можливість для індивіда всупереч усім політичним і соціальним детермінантам виявляти свою суб’єктивність, свою свободу совісті [Див.: Ritter Joachim “Entzweiung” Ritter J.(Hersq.) Historischen Worterbuch der Philosophie. – Bd. 2. – Basel, 1972. – S.558]. Отже, діалектика взаємовідносин держави й релігійних організацій безпосередньо корелюється з рівнем і ступенем, якісними параметрами практичної реалізації свободи совісті, свободи буття релігії. У цьому зв’язку варто зауважити, що будь-яка спроба абсолютизації складових означеної діалектики завжди поставала серйозною перешкодою реалізації свободи релігії. Це дає нам право вести мову про пряму кореляцію принципів державної політики у сфері свободи совісті, свободи віросповідання із ступенем і рівнем реалізації останніх. Це підтверджує історія розвитку такого типу суспільних відносин і утвердження принципів свободи совісті. Характер і зміст означених відносин були і залишаються динамічними, узалежненими від цілого ряду об’єктивних і суб’єктивних чинників. Тобто, йдеться про їх контекстуальну визначеність. Тому в процесі свого становлення вони (ці відносини) в площині політики держави щодо релігії й церкви (релігійних організацій) набували різноманітних форм, видів, моделей, тобто стійкої суми певних якостей, характеристик. Маємо також взяти до уваги, що державно-конфесійні відносини постають у своїй сутності як *дериват* державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій), як важливий структурний компонент цієї політики. Остання є одним із суспільно значущих сигментів внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Трансформаційні процеси, новації, наявні проблеми, а також кризові явища, які притаманні сьгодні українському соціуму, мають місце бути і в релігійному середовищі. Вони впливають на стан, характер відносин держави й релігійних організацій в ній суцільних, рівень реалізації свободи совісті, віросповідання в Україні, а тому потребують релігієзнавчого осмислення саме в контексті експлікацій *концептуальних засад державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій)*. Тим більше, що дискусія в науковому, громадському вимірах стосовно означеної проблеми останніми роками набула певної актуальності. Позиції в контексті цих дискусій – різні. Однак у своїй сукупності, неоднозначності й контрадикторності вони уможлиблюють осмислення змісту, концептуальної суті цього виду політики держави з урахуванням сучасних потреб і викликів.

Важливими у цьому дискурсі постають питання коректності щодо використання методологічного інструментарію, понятійно-концептуального апарату, уточнення змісту основних понять. Відзначимо, що використання в релігієзнавчому й правовому дискурсах некоректних понять, термінів при експлікації проблеми державної політики у сфері свободи совісті негативно впливає як на якість їх теоретичного осмислення, так і практичного розв’язання.

Означену нами галузь державної політики в понятійному аспекті пропонується описувати через термінологічний *конструкт* “державна політика щодо релігій і церкви (релігійних організацій) або більш розширено у сутнісному вияві – “державна політика у сфері свободи совісті, свободи буття релігій”. Зауважимо, що в науковій (релігієзнавчій, юридичній) літературі означена політика держави нерідко експлікується через терміни “віросповідна політика держави”,

“релігійна політика держави”, а також “державно-церковна політика”. Зрозуміло, що ці понятійні конструкти (внутрішня логіка побудови й використання яких не контамінує із сутнісними характеристиками реальності) надають такій політиці релігійного забарвлення. Вживання поняття “релігійна політика держави” визначає однозначно релігійний зміст, характер цієї політики. Такого типу поняття були б коректними при характеристиці політики конфесійно орієнтованої держави, держави з панівною церквою. Адже світська держава не повинна проводити “релігійну політику”. В цьому аспекті для багатьох авторів, які визнають такий термін, спрацьовує так званий галузевий підхід, на кшталт – економічна політика держави, соціальна політика тощо.

Щодо самого поняття “державна політика у сфері свободи совісті, свободи буття релігій”, то воно у своїй сутності характеризує концептуально оформлену систему ідей, принципів, стратегічних напрямів, підходів, мети, організаційно-практичних заходів та дій держави, спрямованих на планомірне регулювання суспільних відносин, які пов’язані зі світоглядною, передусім релігійною самореалізацією громадян, створенням нормальних суспільно-політичних, правових умов для забезпечення права на свободу совісті й віросповідання, діяльності релігійних організацій, гармонізацію їх відносин з державою, утвердження демократичних форм їх співіснування та співпраці.

Держава є організатором і провідником такої політики. Тому сутнісний акцент у характеристиці останньої слід робити на терміні “державна політика у сфері свободи совісті, свободи буття релігій”, а не на терміні “віросповідна політика” чи “релігійна політика”. При цьому слід врахувати, що в понятійному аспекті “державна постає як організована за принципами верховної влади і верховенства сфера соціальної системи, яка приймає обов’язкові й дійсні для всіх і кожного законодавчі регулятивні норми (без втручання у внутрішній простір суб’єктів) і володіє привілеєм на узаконений примус”. Такого типу функціональна характеристика держави дозволяє виділити її із всіх складових підсистем суспільства і співвіднести її домінантне положення з ієрархією взаємозв’язків і взаємодії з іншими підсистемами [Див.: Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998. – С.14].

Важливим у контексті реалізації державної політики у сфері свободи совісті, свободи буття релігій є також чітке, вивірене в понятійній сутності розуміння феномена свободи совісті. А вона (свобода совісті) постає як системотвірне право в системі прав і свобод людини, як основоположне право особистості на вільний, завізований совістю світоглядний, в т.ч. й релігійний вибір. Свобода совісті, таким чином, нерозривно пов’язана із світоглядними, зокрема й релігійними, морально-етичними координатами буття людини. Можна погодитися з думкою М.Бердяєва, що свобода совісті є “самовизначеністю з середини, із глибин і протилежна вона будь-якому визначенню із зовні”. Отже, “свобода совісті” як поняття охоплює своїм змістом широку сферу духовного буття людини, в якій вона вільно самовизначається і самореалізується. Тому не слід ототожнювати свободу віросповідання із свободою совісті. Вони співвідносяться як частина і ціле. Релігія не покриває всю духовну, світоглядну сферу дій свободи совісті. В релігієзнавчому контексті можна вести мову про поняття “свобода релігійної совісті”. Зауважимо також, що свобода совісті є невід’ємний компонент загальнолюдських цінностей, яка в аспекті політики держави у сфері її забезпечення, відіграє важливу роль для здійснення ідеалів громадського суспільства і розбудови демократичного соціуму. І в цьому аспекті сутність свободи совісті виявляє себе у визнанні особистістю різноманітних форм, систем, світоглядної орієнтації (в т.ч. й релігійної), вільного вибору однієї із них і вільної самореалізації цього вибору. Свобода віросповідання в цій площині постає як важлива складова, як окремий випадок свободи совісті в контексті релігійного самовизначення і самоствердження.

Є цілий ряд інших понять, які потребують свого уточнення і більш чіткого визначення: “церква”, “конфесія”, “віросповідання”, “світська держава” тощо.

Зауважимо, що коли ми ведемо мову про державну політику щодо релігії і церкви (релігійних організацій), то при цьому передусім акцентуємо свою увагу на проблемах, пов'язаних із забезпеченням права на свободу релігії.

Варто підкреслити, що в основі означеної політики (і це дуже важливо) має бути покладено чітке осмислення на державному рівні місця і ролі релігій, релігійних організацій в суспільстві, житті віруючої людини. Це, якщо так можна висловитися, своєрідна світоглядна база цієї політики. Ця політика є динамічною, вона узагальнена суспільно-політичним контекстом.

Демократична держава має також узгоджувати концептуальні положення своєї політики щодо релігій та церкви (релігійних організацій), принципи взаємовідносин влади і релігійних спільнот при їх формуванні із суб'єктами цих взаємин, об'єктами цієї політики; враховувати інтереси віруючих, їхніх спільнот, усього наявного спектра віросповідних напрямів. При цьому мають у повному обсязі враховуватися інтереси громадян, які знаходяться поза релігійним контекстом. Поділ суспільства на віруючих і невіруючих у просторі дії державної політики має бути виключеним. Це – конституційний принцип. Правда, він не завжди враховується в аспекті нормативних підходів.

Як уже зазначалося, найважливішим компонентом структури державної політики є система державно-конфесійних відносин. Останнім приділяється основна увага як з боку держави, так і в цілому релігійного комплексу. Розробляються проекти концепцій “державно-конфесійних відносин”. Вони постають як база для внесення певних змін у Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Нині триває процес обговорення одного із варіантів проекту такого роду концепції. Не буду давати оцінки цього проекту. Відділення релігієзнавства ІФ НАН України висловило свої пропозиції щодо цього документа. Зауважу лише, що в проект Концепції включено як розділ “Пріоритетні напрями державної політики у сфері забезпечення права на свободу совісті та встановлення партнерських взаємовідносин з церквою (релігійними організаціями)”. А слід було б зробити навпаки. Адже “Концепція державно-конфесійних відносин” має базуватися на чітких концептуальних засадах державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій). В практичній площині за роки незалежності Українська держава виробила базові принципи, засади, цієї політики, які значною мірою відповідають вимогам часу, демократичним процесам, запитам релігійних спільнот.

Відзначимо також, що цей процес був складним, болісним і суперечливим. На жаль, політика держави у сфері свободи совісті, свободи буття релігій не одержала свого концептуального оформлення.

Що стосується критеріїв та основних принципів цієї політики, то вона:

- побудована на засадах законності і справедливості, є легітимною;
- корелюється з основними положеннями Конституції України, комплексу законодавчих і нормативних актів щодо свободи совісті, свободи релігії, які, у свою чергу, постають як юридичне оформлення принципових основ цієї політики;
- відображає інтереси людини, громадянина (віруючої чи невіруючої особи-стості), визнає непорушність їхнього права на свободу совісті, свободу віросповідання, необхідність його повноцінної реалізації;
- відповідає визнанням нашою державою нормам, вимогам, міжнародного права в цій сфері;
- спрямована на забезпечення єдності й однаковості правових підходів, принципів у їх практичному вияві (відносини владних структур і релігійних спільнот) як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях;
- адекватна потребам держави, суспільства, релігійних організацій, викликам часу, базується на глибокому аналізі релігійної ситуації в країні, враховує позитивні й негативні тенденції, внутрішню логіку їх розвитку, прогнозовану перспективу;
- враховує той факт, що релігія і церква (релігійні організації) історично імплантовані у структуру українського соціуму, є його невіддільною частиною,

їх роль і функціональну значущість у суспільному житті, морально виховний потенціал, рівень довіри людей до релігійних інститутів (перш за все, традиційних для України конфесій), а також те, що наша країна є поліконфесійною;

- орієнтована на відродження, розвиток духовного життя суспільства, його оздоровлення, створення умов для оптимального задоволення релігійних запитів віруючих громадян, вільної (в межах закону) діяльності релігійних організацій в їх конфесійному розмаїтті, забезпечення стабільності, миру, спокою, атмосфери толерантності як у релігійному середовищі, так і соціумі в цілому.

Аналіз показує, що в реалізаційному аспекті державна політика у сфері свободи совісті, релігій включає також і певні види діяльності держави зокрема, *нормотворчу правозастосовну, інтерпретаційну, контрольну, наукову, освітню.*

Узагальнюючи, слід сказати, що державна політика щодо релігії і церкви чітко окреслює пріоритети, роль, стратегію й тактику, методологію практичної діяльності всіх гілок державної влади для забезпечення свободи релігії, релігійних спільнот, можливостей для самореалізації віруючої особистості та виконання притаманних релігійним інститутам функцій, правовий захист цієї свободи.

Політика Української держави у сфері свободи совісті, релігії базується на системі чітких визначальних принципів:

- **світський**, конфесійно безсторонній (*нейтральний*) характер держави, її структурних підрозділів;

- **рівність** кожного (*людини і громадянина*) у правах і свободах перед законом, незалежно від їхнього ставлення до релігії, приналежності до тих чи інших конфесійних спільнот;

- **рівність** усіх релігійних організацій перед законом;

- **допустимість** у сфері свободи совісті, релігії, релігійних організацій лише тих обмежень, що встановлюються законом і є необхідними в контексті охорони суспільної безпеки громадського порядку, здоров'я і моралі або захисту прав і свобод інших людей;

- **цілеспрямоване** формування (*на рівні суспільства*) засад гуманізму, толерантності, поваги до гідності людини, її релігійних почуттів, культурно-національних, релігійних традицій.

Ці та інші положення, на яких власне й побудовані відносини держави і церкви (релігійних організацій), закріплені в Конституції України, в Законі “Про свободу совісті та релігійні організації”, який є базовим і регулює відносини у сфері права людини і громадянина на свободу совісті, окреслює правовий статус релігійних організацій, а також обов'язки суб'єктів державно-конфесійних відносин. Своє трактування, конкретизацію ці положення знайшли в цілому ряді інших нормативно-правових актів, котрі визначають юридичні засоби, механізм практичної реалізації свободи релігії, її охорони і захисту, врегульовують окремі галузі державно-церковних відносин, питання діяльності релігійних організацій, їхньої власності, трудових правовідносин у них тощо.

Законодавство про свободу совісті та релігійні організації в означеному контексті постає як цілісна система, є юридичним виразом державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій) і складає нормативну основу відносин держави і релігійних організацій.

Стаття 35 Конституції України закріплює право кожної людини, яка проживає на території України (*а не тільки її громадян*) на “свободу світогляду і віросповідання”. Це “право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність”. Як бачимо, в Основному Законі не вживається поняття “свобода совісті”. Проте воно сутнісно і структурно подано через термінологічний конструкт “свобода світогляду і віросповідань”. А це фактично і є свобода совісті в її філософсько-правовому прочитанні. Слід повернути увагу до того, що за винятком вказаного положення 35-ї статті Конституції, інші за змістом співвідносяться лише з поняттям “свобода релігій”. Цей акцент значно менше проглядається в законі про свободу совісті, де в розшифровці дано-

го права вказується на вільну у совісті можливість “мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором... відкрито і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання”.

Принцип “світськості” української держави (як норма) теж не задекларований як конституційний, хоча він присутній в положеннях Основного Закону України і в Законі “Про свободу совісті та релігійні організації” про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви, і де зафіксовано, що “жодна релігія в Україні не може бути визнана як обов’язкова”.

У цій сукупності вказані положення можна постулювати як базові принципи забезпечення свободи совісті, релігії, релігійних організацій в поліконфесійній державі, якою є Україна.

Чи всі ці засадничі елементи мають своє повноцінне здійснення? Як кажуть, “правильна відповідь – “Ні”. Вони потребують більш чіткого, законодавчого, нормативного оформлення. Забезпечення конституційно і законодавчо оформлених пріоритетних принципів державної політики у сфері свободи совісті, свободи буття релігій значною мірою залежать від діяльності державних органів місцевого самоврядування громадських організацій в аспекті реалізації засад, цієї політики в практичній площині. В цьому контексті повноцінне здійснення принципів політики держави у сфері свободи совісті, свободи віросповідання постає умовою побудови відкритого громадянського суспільства, фактором його демократизації.

Відзначимо також, що принципово важливою для держави визнається необхідність “створення у суспільстві такої атмосфери, яка б максимально сприяла гідному виразу усього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволення духовних потреб, дальшому розвитку релігійних інституцій, а також формування соціально-політичних механізмів, які б зробили неможливим повторення жахів і трагедій минулого”.

Демократичний характер державної політики щодо релігії і церкви, значний поступ у напрямі нормалізації державно-конфесійних відносин, переведення їх на принципово новий рівень як правового, так і морального плану, створення законодавчої бази, що гарантує повноцінну практичну реалізацію права на свободу совісті, свободу релігії, врегулювання складних питань життєдіяльності релігійно-церковних інституцій та інші конкретні кроки держави сприяли виникненню принципово нової релігійної ситуації, розвитку процесу оптимізації релігійного життя в Україні в його інституціалізованому вияві як у кількісному, так і у якісному аспектах.

Практичне цілеспрямоване здійснення основних концептуальних положень політики держави щодо релігії і церкви сприяло тому, що релігійні організації України за своїми кількісними параметрами, функціональними можливостями наблизилися до оптимального рівня потреб.

Зрозуміло, що невирішених проблем ще багато, релігійна ситуація в Україні залишається складною та неоднозначною, вона зберігає свою конфліктогенність, активно легалізує в суспільному просторі гострі суперечності у сфері міжконфесійних, внутрішньоцерковних відносин. Є ще значна кількість невирішених, неврегульованих питань державно-конфесійних взаємовідносин.

Проблеми, які вимагають свого розв’язання у сфері “силового поля” свободи релігії, що постають сьогодні як важливі й невідкладні, потребують уваги і допомоги держави та суспільства.

Набутий практичний досвід реалізації державної політики, що здобув схвалення європейського, світового співтовариства, дає підстави для оптимістичного висновку – свобода совісті, релігії, церкви є в Україні доконаним фактом і засвідчує незворотність процесу демократизації нашої держави, побудови громадянського суспільства.